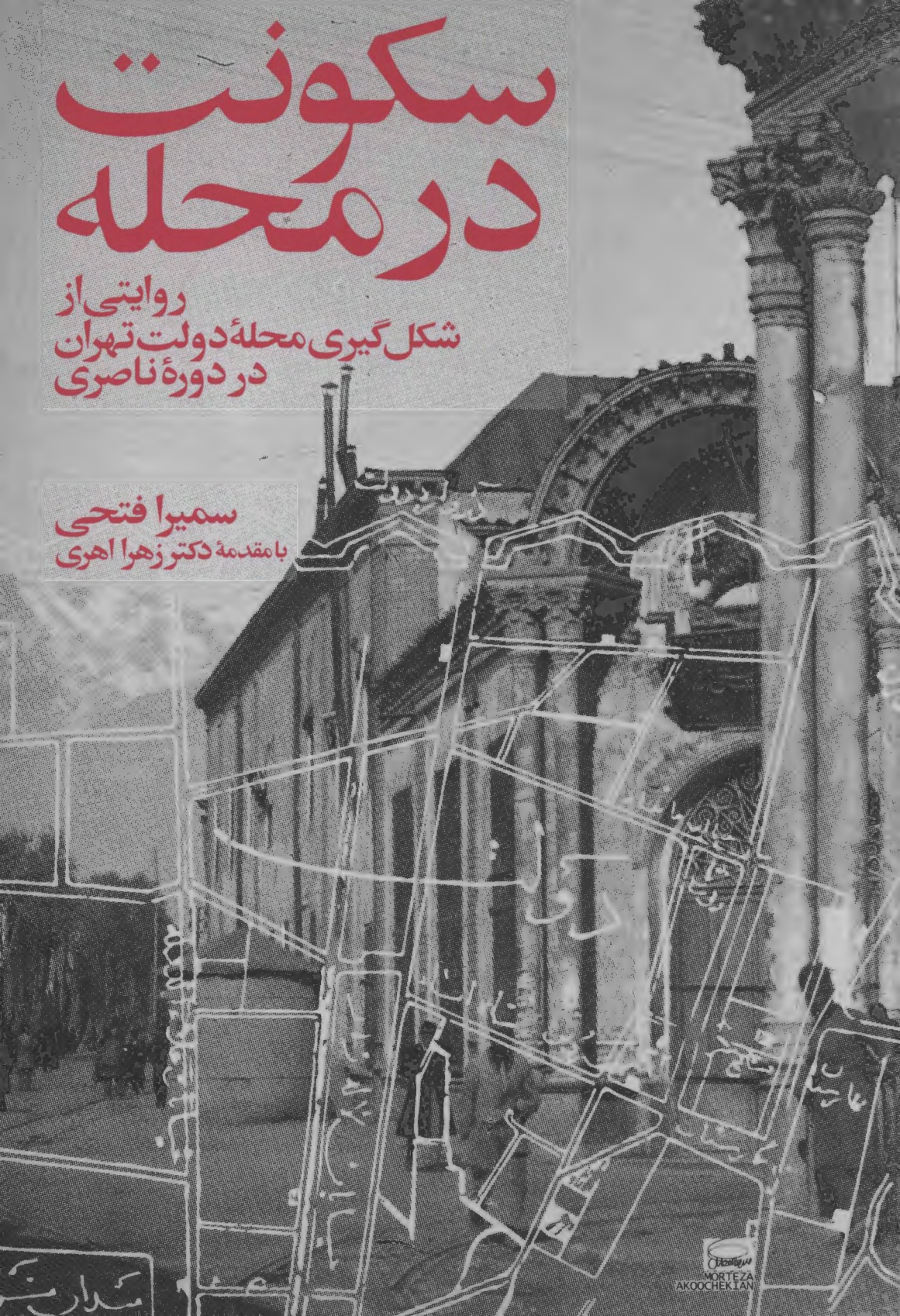

سکونت در محله

روایتی از
شکل‌گیری محله دولت تهران
در دوره ناصری

سمیرا فتحی
بامقدمه دکتر زهرا اهری

بِسْمِ اللَّهِ
الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سکونت در محله

روایتی از
شکل‌گیری محله دولت تهران
در دوره ناصری

سمیرا فتحی

۱۳۹۹

سرشناسه	: فتحي، سميرا، ۱۳۵۸-
عنوان و نام پدیدآور	: سکونت در محله: روایتی از شکل‌گیری محله دولت تهران در دوره ناصری / سمیرا فتحي؛ با مقدمه زهرا اهري؛ ویراستار فاطمه توانایی مروی.
مشخصات نشر	: تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران؛ مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن»، ۱۳۹۹
مشخصات ظاهری	: ۱۷۶ص.؛ مصور، نقشه.
وضعیت فهرست نویسی	: قیبا.
یادداشت	: کتابنامه، ص. [۱۶۷]-۱۷۳. یادداشت: نمایه.
موضوع	: محله‌ها - ایران - تهران: Neighborhoods-Iran-Tehran
موضوع	: محله‌ها - ایران - تهران - تاریخ: Neighborhoods-Iran-Tehran-History
موضوع	: دولت (Tehran-Iran) Dowlat
شناسه افزوده	: اهري، زهرا، ۱۳۳۷- . مقدمه نویس.
رده بندی کنگره	: DSR ۲۰۷۹
رده بندی دیویی	: ۹۵۵/۱۲۲۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۷۴۴۶۰۹۱

مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن»

سکونت در محله

(روایتی از شکل‌گیری محله دولت تهران در دوره ناصری)

سمیرا فتحي

ویراستار: فاطمه توانایی مروی

صفحه‌آرا: هادی عادل خانی، میثم رادمهر

طراح جلد: مرتضی آکوچکیان

ناظر چاپ: میثم رادمهر

چاپ: اول ۱۳۹۹

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: فرآیندگویا

چاپخانه: شادزنگ

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۳۲-۲۹۸-۵

کلیه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

مؤسسه: تهران، انتهای خیابان فلسطین جنوبی، خیابان لقمان ادهم، بن‌بست بوذرجمهر، شماره ۲۴، مؤسسه

تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن». تلفن: ۴-۶۶۴۹۸۶۹۲-۶۶۴۹۸۶۹۲ - دوزنگان: ۶۶۹۵۱۶۶۲

پست الکترونیک: publishing@honar.ac.ir

فروشگاه مرکزی: خیابان ولی عصر، نرسیده به چهارراه طالقانی، شماره ۱۵۵۰، ساختمان مرکزی فرهنگستان هنر.

تلفن: ۶۶۴۹۰۹۹۰

اینستاگرام: @matn_book

matn.honar.ac.ir

فروشگاه اینترنتی:

فهرست

۱۱	تقریظ
۱۷	پیشگفتار
۱۹	مقدمه
۲۵	فصل ۱. شناخت محله دولت
۲۵	۱-۱. معرفی محله دولت
۲۵	موقعیت مکانی
۲۷	محدوده
۳۰	تقسیمات محله
۳۴	وجه تسمیه محله دولت
۳۵	۲-۱. ساکنان محله دولت
۳۸	۳-۱. اجزا و ارکان محله دولت
۳۸	میدان و خیابان
۴۲	عمارت، خانه، باغ
۴۴	نهادهای دولتی
۴۷	اماکن عمومی در محله دولت
۵۴	۴-۱. مقیاس و نسبت میان اجزای محله
۵۵	مسجد
۶۱	دکان
۶۳	نتیجه
۶۵	فصل ۲. چگونگی شکل‌گیری محله دولت
۶۶	۱-۲. نیازها
۶۸	۲-۲. خواست‌ها
۷۵	۳-۲. خیال
۷۸	۴-۲. طرح گسترش تهران
۹۶	نتیجه

۹۹	فصل ۳. کیفیت سکونت در محله دولت
۹۹	۱-۳. نظاره و منظر
۱۰۶	عمارت سردر
۱۱۰	نماسازی دیواره‌های بنا در هم‌نشینی با خیابان
۱۱۴	۲-۳. زندگی در باغ
۱۱۵	باغ‌های کهن
۱۲۲	باغ‌های نو
۱۲۳	زندگی نو در باغ نو
۱۲۸	پارک
۱۳۳	۳-۳. شیوه‌های سکونت در محله دولت
۱۳۴	عوامل مؤثر بر سکونت در محله دولت
۱۴۴	سکونت غیردائم
۱۵۰	۴-۳. معماری در محله دولت
۱۵۰	اوضاع معماری در تهران
۱۵۶	نتیجه
۱۶۰	تصاویر پیوست
۱۶۷	فهرست منابع
۱۷۵	نمایه

فهرست تصاویر

- ت ۱. نقشه دارالخلافه ناصری و گسترش تهران. عبدالغفار، ۱۳۰۹ ق. ۲۶
- ت ۲. محدوده محله دولت در نقشه عبدالغفار. ۲۸
- ت ۳. محدوده تقریبی محله دولت در آمار ۱۳۱۷ ق. ۲۹
- ت ۴. زیرمحللات محله دولت در نقشه عبدالغفار. ۳۱
- ت ۵. محدوده تقریبی پاتوغ‌های دهگانه محله دولت. ۳۳
- ت ۶. تطبیق محدوده پاتوغ‌های محله دولت بر محدوده محله در نقشه عبدالغفار. ۳۴
- ت ۷. خیابان‌ها و میادین محله دولت. ۳۹
- ت ۸. خیابان‌های منشعب از میدان توپخانه. ۴۰
- ت ۹. شبکه معابر محله دولت. ۴۲
- ت ۱۰. باغ‌ها و پارک‌ها در محله دولت. ۴۳
- ت ۱۱. پارک‌ها در محله دولت. ۴۴
- ت ۱۲. نهادهای دولتی و عناصر وابسته به دولت در ارتباط با ارگ حکومتی. ۴۵
- ت ۱۳. سفارتخانه‌ها در محله دولت. ۴۶
- ت ۱۴. تکایای محله دولت در نقشه و آمار. ۴۹
- ت ۱۵. پراکندگی کاروانسراها در محله دولت. ۵۳
- ت ۱۶. مساجد محله دولت. ۵۶
- ت ۱۷. صحن مسجد سپهسالار و خرید زنان در ماه مبارک رمضان. عکس از سوروگین. ۵۷
- ت ۱۸. مجموعه عمارت و باغ و مسجد سپهسالار در محله دولت. ۵۸
- ت ۱۹. مجموعه‌سازی سراج‌الملک در محله دولت. ۵۹
- ت ۲۰. خیابان‌ها در محدوده گسترش‌یافته شهر. ۸۴
- ت ۲۱. ساخت خیابان قاپوق در جنوب دارالخلافه ناصری. ۸۷
- ت ۲۲. خیابان و سردر الماسیه، نقاشی آبرنگ از ملک‌الشعرا، ۱۲۸۸ ق. ۱۰۳
- ت ۲۳. عمارت امین‌لشکر در ضلع شرقی میدان توپخانه. ۱۰۶
- ت ۲۴. خیابان ناصریه. ۱۰۹
- ت ۲۵. عمارت و سردر شمس‌العماره در حاشیه خیابان ناصریه. ۱۰۹

- ت ۲۶. نماسازی دیواره باغ‌ها. عکس از سوروگین. ۱۱۱
- ت ۲۷. گشوده شدن دیوارهای باغ به سوی خیابان. ۱۱۱
- ت ۲۸. خیابان چراغ‌گاز. ۱۱۴
- ت ۲۹. باغ‌های خارج از حصار پهماسی. ۱۱۶
- ت ۳۰. خیابان باغ لاله‌زار. ۱۱۹
- ت ۳۱. کلاه‌فرنگی باغ لاله‌زار. ۱۲۰
- ت ۳۲. عمارت مسعودیه. ۱۲۴
- ت ۳۳. اجتماع رجال و صاحب‌منصبان حکومتی در باغ سپهسالار. ۱۲۸
- ت ۳۴. پارک امین‌الدوله، ترکیبی از بخش هندسی و منحنی‌وار. ۱۲۹
- ت ۳۵. آلاچیق ساخته شده در میان جزیره مصنوعی و عمارت پارک امین‌الدوله. ۱۳۰
- ت ۳۶. پارک ظل‌السلطان. ۱۳۱
- ت ۳۷. عمارت پارک ظل‌السلطان. عکاس: عبدالله قاجار، ۱۳۰۰ق. ۱۳۱
- ت ۳۸. خانه کنت دومونت فرت با رواقی به پارک ناصری (باغ کنت). ۱۳۲
- ت ۳۹. عمارت باغ امین‌السلطان (پارک اتابک) در شمال محله دولت. ۱۴۹
- ت ۴۰. محدوده دولت در عکس هوایی ۱۳۳۵ش. ۱۶۰
- ت ۴۱. پراکندگی اجزای محله دولت در نقشه عبدالغفار. ۱۶۱
- ت ۴۲. سکونت غیردائم در محله دولت. ۱۶۲
- ت ۴۳. نقشه تهران، سروان ناسکوف، ۱۲۴۱ق. ۱۶۳
- ت ۴۴. نقشه دارالخلافه تهران، کرشیش، ۱۲۷۵ق. ۱۶۴
- ت ۴۵. دورنمایی از میدان توپخانه و محله دولت. عکس از سوروگین. ۱۶۵
- ت ۴۶. خیابان علاءالدوله. عکس از سوروگین. ۱۶۵
- ت ۴۷. نمایی کلی از محله دولت در دوره ناصری. عکس از سوروگین. ۱۶۶

نمایی کلی از محله دولت در دوره ناصری.

تقریظ

به نام آن که جان را فکرت آموخت

دوره قاجاریه دوره تحول جامعه ایرانی و قرار گرفتن آن در آستانه وضعیتی تازه است. در این دوره با تغییر مناسبات ایران با فرنگ، دگرگونی‌هایی که از دوره صفویه آغاز شده و بر شئون مختلف حیات ذهنی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی ایرانیان اثر گذاشته و در ظهور صورت‌های تازه‌ای از شکل و زندگی شهری تبلور یافته بود، صورت و محتوای تازه‌ای یافت. روابط برابر پیشین جای خود را به روابطی داد که ویژگی‌اش چنین بود: یکی به دیگری می‌نگریست و بنا به آنچه بر وی گذشته بود، خواهان به دست آوردن چیزی بود که دیگری داشت؛ هرچند میل به کسب نداشته‌ها کافی نبود و آنچه طلب می‌شد خریدنی نبود و این خواست هم عمومی نبود. خواست دگرگونی و دشواری شروط تحقق آن و در عین حال، میل به نگهداری داشته‌ها وضعیتی آستانه‌ای آفرید.

آستانه جایی است بین دو جهان: جهان سنتی و جهان جدید. جهان سنتی جهان صورت‌های سنتی زندگی و فرهنگ بود و جهان جدید جهان صورت‌های دگرگون‌شده زندگی و فرهنگ است. آستانه در عین حال، جهان دوگانگی هاست: دوگانگی‌هایی در عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی،

اقتصادی، فرهنگی و ذهنی. دوگانگی‌هایی که در جوانب مختلف حیات فردی و اجتماعی، درونی و بیرونی، عینی و ذهنی خود را می‌نمایاندند؛ نیز برآیند اوضاعی بودند که در دوره قاجاریه یا به تعبیر برخی از محققان قرن نوزدهم، بر ایران و مناسباتش با جهان بیرون از آن حاکم بود. دوگانه بودن قدرت در جامعه سبب می‌شد پادشاه در عین اقتدار نتواند قدرت خود را چیره کند. دوگانگی در طلب فرنگی‌مآبی و درعین حال بیزاری از آن به واکنش‌های متناقضی در روابط با بیرون انجامید. دوگانگی در طلب نوپردازی اقتصادی و درعین حال نبود خواست و زمینه واقعی برای تحقق آن، سبب‌ساز هزینه‌هایی شد که به ظهور اسمی تأسیسات تولیدی نو یا حداکثر نمود کالبدی نامناسب برای عملکردی تحقق‌نیافته منتهی شد. این ناسازگاری و دوگانگی نیز مسبب بروز موقعیت‌های دوگانه دیگری شد که در شئون مختلف زندگی ایرانی این دوره رخ نمایند.

این دوگانگی‌ها و وضعیت گذار و آستانه‌ای در ظرفی که حیات این عصر در آن ساری و جاری بوده، یعنی در معماری و شهر، عیان‌تر از ابعاد دیگر نمود یافته است. شهر، به‌ویژه تهران در مقام پایتخت قاجاریان، جایی بود که باید ویتیرینی می‌شد برای جهان بیرون، نشان‌دهنده اینکه در آستانه گذار ایستاده‌ایم. بر این اساس، بروز و ظهور دوگانگی‌ها در تهران آشکارتر است؛ اما فرو کاستن تحولات تهران به خواست نمایش چشم فروستن بر بسیاری از خصوصیات است که در وضعیت گذار بروز می‌یابند؛ در زمان همزیستی دو طلب، دو جهان که در عرصه حیات شهری هزاران راز و نکته در خود نهان دارند.

خواست تحول در معماری و شهر بیان دوگانگی‌های بروز یافته در حیات درونی و تعاملات بیرونی است؛ اما این دوگانگی یک صورت و یک محتوا ندارد. در تعامل بین اجزای مختلف و متنوع سازنده حیات شهری، انواع بسیاری از دوگانگی‌ها بروز می‌یابند که نقش خود را بر شهر نهاده‌اند: از صورت متجدد بیرونی و ذهن سنت طلب فردی در مقیاس انسان تا آیین‌های سنتی که با مضامین نوظلبنانه همراه شده بود در مقیاس جمع؛ از اشکال نوپردازانه آمدو شد شهری آمیخته با خواست

تفریح و نه کارایی حیات اقتصادی تا نوپردازی در تأسیسات شهری به قصد نمایش و نه تغییر در زمان کار؛ از میل به تغییر شیوه تفریح و فراغت در خفا و رعایت رسوم در آشکار تا ایجاد سکونتگاه‌هایی موقت برای زیستن به شیوه‌ای دیگر. اینها مثال‌هایی است محدود از دوگانگی‌های بسیاری که بروز و ظهور یافته است. بر این شمار باید همزیستی دو «گونه»‌ای را افزود که به یکی از این سه جهان (سنتی و آستانه‌ای و متجدد) تعلق دارند.

تأمل در چنین وضعیتی نشان می‌دهد که شهر دوره قاجاریه ظرف بروز و ظهور این تحولات است و به‌ویژه تهران کانون و سرمشق بسیاری از این نوع تغییرات پیچیده است. دوره قاجاریه نزدیک‌ترین دوره به ما برای شناخت شهرهای سنتی ایرانی است و به‌واقع، فهم ما از شهر سنتی از طریق درک وضعیت شهری این دوره ممکن است. در عین حال، بررسی سطحی و کوتاه‌بینانه شهر قاجاری نیز به فهم نادرست آن منجر خواهد شد. بی‌توجهی به پیچیدگی‌های شهر سنتی و گرفتار آمدن در کلیشه‌ها و قالب‌های فکری وضع شده از بیرون سبب می‌شود که نتوانیم در ظرایف و دقایق این وضعیت غور کنیم و خصوصیات را دریابیم که ردپای آن را می‌توان هنوز در حیات شهر ایرانی یافت.

شهر دوره ناصری به‌ویژه برای شناخت این وضعیت پیچیده، موقعیتی خاص می‌یابد. تهران در دوره قاجاریه برای اولین بار توسعه کالبدی یافت و با گسترش در ورای حصاری که از زمان شاه‌طهماسب صفوی احداث شده بود، با عنوان «دارالخلافة ناصری» شناخته شد. دوگانگی در این توسعه نیز آشکار است: در حالی که بخش توسعه‌یافته شمالی عنوان و نامی یافت (محلّه دولت)، سه بخش ایجادشده دیگر در شرق و غرب و جنوب توابعی از محلات موجود خوانده شدند. صورت توسعه در این بخش‌ها، از دوگانگی‌های بسیاری حکایت می‌کند که بر شئون مختلف حیات این دوره حاکم است. نوع تأسیسات ایجادشده، صورت گذرگاه‌ها، گونه‌های خانه‌ها، اشخاص ساکن، انواع فضاهای شهری، شیوه‌های استفاده از فضا و حضور در آن، مراسم و رویدادها و

بسیاری وجوه دیگر که برابند زیست در تهران این دوره است، در این بخش‌ها یکسان و به یک گونه نیست. چندگانگی‌ها از بسیاری عوامل مؤثر در ایجاد و توسعه شهر و نیز چگونگی زیست در آن نشان دارد.

محله دولت، به منزله تنها محله صاحب عنوان و نام متمایز در بین بخش‌های جدید تهران، تبلور فرهنگ دوره خود است. این محله تا بدان حد اهمیت یافت که ارگ سلطنتی نیز خود به پاره‌ای از آن بدل شد؛ اما در ذهن ساکنانش جزو شهر نبود و آمدن به شهر با رفتن از محله دولت به سوی شهر کهن همراه بود. این محله که قرار بود ویتترین فرنگی‌مآبی برای جهان بیرون باشد و همراه شدن جهان ایرانی را با فرنگ نشان دهد، «تکیه» هم دارد؛ هرچند محتوای مراسم آن مشخص نیست. این محله قرار بود طلب مهاجران به تهران آمده را برای سکونت پاسخگو باشد و با این انگیزه بنا شد؛ اما بیشتر سطح آن را سکونتگاه‌های باغی دوم دولتمندانی پوشاند که دوگانه زیست می‌کنند. در نتیجه، برای پاسخ به طلب سکونت مهاجران، گسترش بیشتر در ورای آن مطرح شد. شناخت دقیق و همه‌جانبه این محله، با توجه به پیچیدگی‌های سیاق فرهنگی و اجتماعی دوره قاجاریه، به تحقیقات طولانی و عمیق علمی نیاز دارد؛ تحقیقاتی که با مذاقه در جوانب مختلف تاریخی، اجتماعی و فرهنگی این دوره بتواند مبنای لازم را برای تحقیقات مفصل تاریخ معماری شهری فراهم کند.

تاریخ معماری شهری تبلور تحولات حوزه‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و فکری را در فضا جست‌وجو می‌کند و این مطالعه با چنین رویکردی صورت گرفته است. نگارنده با تلاشی درخور سعی کرده است برای اولین بار، با استناد به منابع دست اول این دوره، جوانبی از ویژگی‌های فضای شکل‌گرفته در محله دولت دوره ناصری را با توجه به ذهنیت و وضعیت آن دوره نشان دهد. این تلاش محققانه به‌خوبی بیانگر وضعیت دوگانه‌ای است که پیش‌تر به آن اشاره شد. پژوهش پیش‌رو در کمبود تاریخ‌نامه‌های فرهنگی و اجتماعی تهران این دوره سعی کرده است گوشه‌هایی از دوگانگی‌های

موجود در جوانب مختلف حیات جامعه ایرانی را آشکار کند؛ به همان نحو که در فضای سکونت محله دولت تبلور یافته است. بدیهی است که نگارش تاریخ‌نامه‌های اجتماعی و فرهنگی درباره دوره قاجاریه برای تحقیق در چگونگی تحقق جوانب پیچیده حیات اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی در فضای شهری مبنای مناسبی به دست می‌دهد و درک ما را از چگونگی بروز و ظهور صورت‌های مختلف عناصر و فضاهای شهری و نحوه زندگی در آنها افزون می‌کند و با تعمیق فهم ما از پیچیدگی‌های حیات شهر ایرانی، زمینه مناسبی برای نظروری درباره چگونگی مداخله در آن را فراهم خواهد کرد.

زهر اهری

تهران اردیبهشت ۱۳۹۴

پیشگفتار

معماری و شهرسازی تاریخی ایران‌زمین، با وجود غنای تاریخی و فرهنگی آن، چنان‌که باید شناخته نشده و سرشار از نقاط تیره و مبهمی است که فهم همه‌جانبه آن را بر محققان این حوزه دشوار می‌کند. نگارش کتاب حاضر گام کوچکی است برای روشن کردن یکی از این نقاط مبهم. از آنجا که گذر زمان و نشستن غبار فراموشی بر چهره معماری گذشته این سرزمین، تاریخ آن را تهدید می‌کند و دست ما را از گنجینه پربهای دانش گذشتگان کوتاه می‌سازد، شناخت و بازخوانی سنت معماری و شهرسازی نیاکانمان رسالتی است بر دوش محققان و علاقه‌مندان به تاریخ معماری و شهرسازی ایران.

یکی از حوزه‌های مغفول در این زمینه شهر ایرانی است. با وجود فضاهای پویا و زنده شهری در دوره‌های مختلف تاریخ ایران و سابقه زندگی ایرانیان در شهر، جوهی از تاریخ شهرسازی در ایران و چگونگی نسبت آن با فرهنگ و کیفیت زندگی مردم در شهر بر ما آشکار نیست. هدف این کتاب پرداختن به تاریخ شهر ایرانی از دریچه شناخت یکی از محلات شهری در تهران است. در واقع، به منظور دستیابی به درکی عمیق‌تر از زندگی در شهر و بازشناسی هویت شهر در ایران، بررسی «محلّه» در مقام عضو شکل‌دهنده شهر و نمونه‌ای از کلی منسجم ضروری

است. بدون شک توجه به تجربه تاریخی مردم و فرهنگ زیست آنها در محله و شهر ایرانی دست‌مایه ارزشمندی است برای برنامه‌ریزان و طراحان شهری در شکل دادن به شهرها و محلات جدید متناسب با علائق و خواست انسان ایرانی.

این کتاب ثمره مطالعات و پژوهش‌هایی است که به منظور نگارش پایان‌نامه‌ام در دوره کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی صورت گرفت. در مقام دانشجوی رشته معماری، ورود به این دوره دریچه‌ای بود به ناشناخته‌های جهان معماری ایرانی و فرصت مغتنمی برای آموختن و اندیشیدن در این حوزه. تألیف این اثر را مدیون یاری و حمایت استادان گرانقدر دوره مطالعات معماری ایران‌ام که بی‌دریغ شوق آموختن و تحقیق را در من پروراندند. در میان این بزرگواران، بیش از همه مدیون زحمات بی‌دریغ خانم دکتر زهرا اهری هستم که سهم بزرگی در هدایت و حمایت داشتند و در تمامی مراحل نگارش پایان‌نامه و تدوین این کتاب راهنمایم بودند. همچنین زحمات دلسوزانه استاد بزرگوار، آقای دکتر مهرداد قیومی بیدهندی را ارج می‌نهم که بدون حمایت و پیگیری ایشان نشر این کتاب میسر نبود. خدای بزرگ را شاکرم که فرصت حضور در محضر استادانی عزیز و بهره بردن از دانش و منش این بزرگواران را ارزانی‌ام داشت. از دوستان عزیزم، فاطمه توانایی مروی و فاطمه باقری، برای تلاش‌هایشان در انتشار این کتاب صمیمانه تشکر می‌کنم. در پایان، از همسر عزیزم سپاسگزارم که همواره مشوق و همراه من در این مسیر بود و بی‌شائبه حمایت کرد.

سمیرا فتحی

تهران ۱۳۹۹

مقدمه

در این کتاب در پی شناخت یکی از محلات پنج‌گانه تهران در دوره ناصری به نام «محلۀ دولت» ایم. این محله از این نظر حائز اهمیت است که در جریان توسعه تهران در دوره ناصرالدین شاه به وجود آمد و بستری برای استقرار نهادهای نوپرداز و عناصر نو در عرصه شهری شد. همچنین در نگاه اجمالی به چگونگی شکل‌گیری ساختار کالبدی و حیات این محله، به نظر می‌رسد که این محله از وجوه مختلف با محلات کهن شهر متفاوت بود. تمایزها و مغایرت‌هایی که در بخش‌های مختلف این کتاب به آنها می‌پردازیم، گواهی است بر تأثیر آشکار اوضاع اجتماعی و فرهنگی دوره ناصری بر شکل‌گیری محلۀ دولت. با توجه به اوضاع در حال تغییر تهران در دوره ناصری که نخستین بذره‌های نوظلمی بر خاک ایران در این دوره پاشیده شد، برآنیم پرسشی مطرح کنیم از نسبت میان شکل‌گیری محلۀ دولت با بستر اجتماعی و فرهنگی آن. بنابراین، هدف این نوشتار آشکار کردن نسبت میان چگونگی ایجاد محلۀ دولت و کیفیت سکونت در آن با اوضاع اجتماعی فرهنگی دوره ناصری است. پژوهشگران و محققان بسیاری بر اهمیت دوره سلطنت ناصرالدین شاه به علت رویارویی جامعه ایرانی با فرهنگ غربی تأکید کرده‌اند و از جوانب متعدد، آن را بررسی کرده‌اند.^۱ این پژوهشگران معتقدند که در دوره ناصری، فرهنگ سنتی ایرانی تحت تأثیر فرهنگ غربی قرار گرفت و

۱. زیباکلام (۱۳۷۷)، ص ۱۱۵؛
پیرنیا و اقبال آشتیانی (۱۳۸۰)،
ص ۸۴۰

به تدریج، تغییراتی در شئون مختلف زندگی ایرانیان پدید آمد. بر اساس این نتایج، نخستین مظاهر عینی فرهنگ و تمدن غربی و نفوذ آن در زندگی مردم در این دوره ظهور کرد.

با ورود عناصر نو در عرصه شهر و حتی در زندگی خصوصی اقشاری از جامعه، تغییراتی در شیوه زندگی و به دنبال آن، در شیوه معماری و شهرسازی به وجود آمد. در برخی از پژوهش‌ها درباره دوره قاجار به تغییرات معماری و شهرسازی و همچنین تغییر کیفیت زندگی مردم به صورت کلی اشاره شده است.^۱ با وجود این، چگونگی مواجهه دربار و مردم با این مظاهر نو در معماری و ساخت شهر در بستر فرهنگی و اجتماعی جامعه ایرانی هنوز روشن نیست. بنابراین، با تحدید موضوع به محدوده زمانی دوره ناصری و محدوده مکانی محله دولت، مجال بیشتری برای فهم بهتر این موضوع خواهیم داشت.

۱. افشار اصل و خسروی، (۱۳۷۷)، صص ۱۲۰-۱۳۸؛ قبادیان (۱۳۸۳).

از سوی دیگر، شناخت ویژگی‌های کالبدی و سکونت در محله دولت در مقام مکانی برای استقرار عناصر نو در شهر از نظر مطالعه ریشه‌های مدرنیته در شهر معاصر تهران اهمیت ویژه‌ای دارد. با شناخت کالبد و لایه‌های مختلف زیست در این محله، روشن خواهد شد که ایرانیان در مواجهه با عناصر نو چگونه اندیشیدند و نتیجه آن چگونه در پایتخت ایران نمود پیدا کرد. از این طریق می‌توان به منشأ برخی ضعف‌ها و مشکلات معماری و شهرسازی امروز پی برد و برای بهبود آنها گام برداشت.

برخلاف همه نکاتی که درباره اهمیت بررسی و شناخت محله دولت در جریان گسترش شهر تهران در دوره ناصرالدین‌شاه گفته شد، تا زمان نگارش این کتاب، تحقیق و پژوهشی انجام نشده است که به طور خاص به این محله پرداخته باشد. بنابراین، کمبود پیشینه تحقیق در این حوزه از دشواری‌های نگارش این کتاب بود که تحقیقات جانبی را برای یافته‌های منطقی ضروری می‌ساخت.

نکته دیگر، گستردگی موضوع و ابعاد و زوایای مختلفی است که در بطن زندگی محله‌ای نهفته است. در واقع، هنگامی که از فرهنگ

مردم و چگونگی سکونت آنان در محله سخن می‌گوییم، به شئون مختلف زندگی مردم از جنبه‌های فردی تا اجتماعی حضور آنها در محله می‌پردازیم که مبحثی گسترده و لایه‌لایه است. ناگزیر بخشی از این نوع اطلاعات با توجه به محدودیت‌های مرتبط با منابع و اسناد تاریخی به‌جای‌مانده از زندگی مردم عادی قابل دستیابی نیست. همین مسئله سبب شده است که در این کتاب بیشتر بر اسناد و مدارک دولتی و حکومتی و خاطرات روزانه دولتمردان تمرکز کنیم.

همان‌طور که پیش‌تر گفتیم، در این کتاب برآنیم با تکیه بر اوضاع اجتماعی و فرهنگی تهران دوره ناصری به شکل‌گیری محله و شیوه‌های سکونت و کیفیت آن در محله دولت بپردازیم. تذکر این نکته لازم است که واژه «سکونت» در این نوشتار، به معنای عام آن به کار رفته است و بر استقرار در مکان و زندگی در مقیاس شهر و محله دلالت می‌کند. همچنین در این کتاب، در بحث سکونت، «خانه» به مثابه یکی از اجزای مسکونی تشکیل‌دهنده شهر و در ارتباط با فضای شهری و محله بررسی شده است. در این نوشتار، چگونگی رابطه میان خانه با فضای اطراف به مثابه محیط مسکونی مدنظر است و بررسی خانه‌ها و عمارت‌های مسکونی تا جایی مفید خواهد بود که در رسیدن به اهداف کتاب به ما کمک کند.

این نوشتار بر اساس دو فرض اصلی تدوین شده است: نخست اینکه معماری به امری فراگیرتر از طراحی و ساخت بنا دلالت می‌کند. در واقع، در این تعریف به هرگونه دخالت در محیط به منظور آبادانی و زندگی معماری می‌گوییم. بنابراین، از تصمیم به سکونت‌گزیدن در مکان تا زمانی که کوچک‌ترین جزء بنا ساخته شود و حتی خیال و بینشی که به ظهور کالبد بنا منجر شود، در حیطه فعل معماری قرار می‌گیرد. با این فرض، به چگونگی سکونت‌گزیدن در مکان و بهره‌بردن از ظرفیت‌ها و امکانات محیط با هدف آبادانی آن معماری می‌گوییم.

دوم اینکه میان معماری و زندگی در آن رابطه‌ای متقابل وجود دارد: معماری متأثر از فرهنگ مردم است و ظرفی برای زندگی است^۱

۱. تعبیر «معماری ظرفی برای زندگی» را از سخنان دکتر مهدی حجت‌وام گرفته‌ام.

و هر ساحتی از زندگی انسان در ظرفی مختص خود شکل می‌گیرد. بنابراین، با تغییر در فرهنگ مردم و خواست‌ها و نیازهایشان، معماری نیز دستخوش تغییر می‌شود؛ همچنین با بروز تحول در معماری، نوع و شیوه زندگی در آن نیز صورت دیگری به خود می‌گیرد.

چنان‌که پیش‌تر گفتیم، تاکنون درباره محله دولت در این حوزه و با این رویکرد پژوهشی انجام نشده و علاوه بر این، به کالبد و ساختار محله دولت نیز نپرداختند؛ لذا در این کتاب و در محدوده این نوشتار، شناخت کالبدی و ساختاری محله دولت در خدمت هدف اصلی آن صورت گرفته است. بنابراین، در فصل «شناخت محله دولت» به اجزا و ارکان غالب در محله پرداختیم که پاسخگوی پرسش‌های کتاب‌اند و از معرفی دیگر اجزای کالبد محله چشم‌پوشی کردیم.

این کتاب را در سه فصل تدوین کرده‌ایم: در فصل نخست با عنوان «شناخت محله دولت»، به معرفی اجمالی محله دولت پرداختیم. در این فصل، تصویری کلی از وضعیت کالبدی محله، شامل اجزا و ارکان آن و نسبت میان این اجزا ترسیم می‌کنیم. بنابراین، فصل نخست برای روشن‌تر شدن مباحث در فصل‌های بعد ضروری است.

در فصل دوم این کتاب با عنوان «چگونگی شکل‌گیری محله دولت»، درباره چرایی و چگونگی ایجاد محله دولت بحث کردیم. باب نخست این فصل درباره نیازهایی است که به ایجاد این محله منجر شد. در باب دوم، مسئله خواست‌ها را مطرح کردیم و اینکه چگونه خواست‌ها بر تکوین محله دولت اثرگذار بودند. در باب سوم به خیال گسترش تهران و طرح گسترش آن پرداختیم و درباره چگونگی تحقق این خیال بحث کردیم.

فصل سوم این کتاب به بررسی کیفیت سکونت در محله دولت اختصاص دارد. در باب نخست با عنوان «نظاره و منظر»، چگونگی تعامل میان بنا و عرصه فضای شهری در محله دولت را روشن ساختیم. در باب دوم با عنوان «زندگی در باغ»، بر کیفیت سکونت در باغ‌ها و نسبت آنها با نوع زندگی ساکنان در محله دولت تمرکز کردیم. در باب

سوم درباره شیوه‌های سکونت و عوامل مؤثر بر سکونت ساکنان در محله بحث کردیم و علل ایجاد انواع شیوه‌های سکونت را بیان کردیم. در باب چهارم با عنوان «معماری در محله دولت»، تصویر کلی از اوضاع معماری و شیوه‌های رایج بنایی در محله دولت و تهران دوره ناصری ترسیم کردیم.